

Aantekeningen uit de nalatenschap van

drs. J.F. van Os

31-12-1925 – 10-04-2021

© 2021 De erven van drs. J.F.van Os
gelicenseerd onder de
Creative-Commons CC BY-NC 4.0 licentie
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.nl>

U kunt

- het werk delen — kopiëren, verspreiden en doorgeven via elk medium of bestandsformaat
- het werk bewerken — herschikken, veranderen en afgeleide werken maken

onder de volgende voorwaarden:

- Naamsvermelding — De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een verwijzing naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. U mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met uw werk of uw gebruik van het werk.
- Niet-commercieel — U mag het werk niet gebruiken voor commerciële doeleinden.
- Geen aanvullende restricties — U mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat.

Correspondentieadres: Adriaan van Os, email adriaan@adriaan.biz

Het orgel in de Grote of Sint Walburgkerk te Zutphen.

Evenals dit bij enige andere grote orgels in ons land het geval is, is het Walburgorgel hoewel het meestal als Baederorgel wordt aangeduid, niet het werkstuk van één maker. Het orgel, zoals het zich nu aan ons voordoet, is in vele etappes tot stand gekomen. Ontegenzeggelijk is het aandeel van Hans Henrich Bader in 1637/43 van grote betekenis geweest.

Reeds in de 15de eeuw bevond zich in de Walburgkerk een orgel en wel in de toren. De onderbouw van de toren, bevond (en bevindt) zich, hier in de kerk. Tot het midden van de 17de eeuw waren het vooral orgelmakers uit de eigen regio, die in Zutphen werkten. In andere Gelderse en Overijsselse steden was dit ook het geval. Dit is ook geen wonder: de kunst van het orgelmaken was in deze streken tot grote bloei gekomen; orgelmakers uit de Nederlanden droegen hun kunst uit tot ver over onze grenzen.

Na 1600 wordt dit anders. Orgelmakers van betekenis zijn er niet meer in de Oostelijke provincies (op een. nazaat van de Slegels in Zwolle na) en zo zien we, dat de magistraten van Zutphen Hans Henrich Ba(e)der uit Unna (Westfalen) in 1637 belastten met "het repareren van 't orgel alhier in de Groote Kercke", waaraan o.m. Hans Graurock uit Emmerik in 1534 en Johan Morlet uit Arnhem in 1608 en 1609 hadden gewerkt. Een maand later (26 mei) melden de resoluties: "sijnde door Hans Hendrick orgelmaecker vertoent het model vant rugpositiff ende versocht, dat oere Ed. gelieffen ordre te geven, dat het holtwerck daertoe nodich, als hem niet aengaende, door een kistemaecter bestelt ende gemaectt mochte worden ende is goet gevonden 't selve door Otto Voet, kistemaecker te doen vervaerdigen ..". In hedendaags Nederlands: Bader krijgt opdracht een rugwerk aan het bestaande orgel toe te voegen. Het kastwerk wordt niet door hem verzorgd maar door de meubelmaker Otto Voet. Het orgel bevond zich in die dagen aan de Noordzijde van de kerk, voor het z.g. Mariaportaal. Dit bleef zo tot 1813. De dispositie van dit nieuwe rugpositief wordt in de stukken niet vermeld.

In 1639, als de werkzaamheden bijna zijn voltooid, wordt een nieuwe overeenkomst gesloten:

Conditien. ende Vorwaerden waernaer die heeren Godeputierden der Graeffschap sampt, Burgermnrn, Schepenen ende Raedt der Stadt Zutphen, aen Mr. hans henrich Baeder, Orgelmaecker, bestaedet hebben te maecken het bovenste van het Orgel alhier in die groote Kercke.

Eerstelijck sal hij maecken ofte laeten maecken een architectuursche structuur op die maenier ende naer advenant het onderste, alles volgens 't model bij hem daer van overgegeven.

Ende sal daer toe gehouden sijn te leveren alsoo goeden holt, als tot het onderste geleverd is, ende dat naer Ordeel van onpartijdige Meisters ofte schrienwarckers daertoe van oer Ed. geroepen.

Waer in hij sal maecken drie secreet ofte sprincklaeden, van welke die eene vieftien voeten lanck die breete alsoo naer advenant sal weesen, met naervolgende stemmen versien,

1. Een prestant sijnde acht voeten lanck.
2. Een Barduijn spreekende op sestien voet.
3. Een holtpijp op acht voeten.
4. Een Octave op vier voeten.
5. Een groote quintfluyt derdenhalven voet.
6. Eengroote mixtuur twee voeten,
7. Een register met een Blockfluyte ende een dwarsfluyte gehalviert.
8. Een register met een Gemshoorn ende een tertiaen gehalviert.
9. Een Simbel naer den aert vant' werck.
- 10., Een trompet acht voeten lanck.

Voorts soo sal hij tot een pedael die andere twee sprinckladeden maecken, welke sullen coomen in het gesichte ter sijden van hat ander werck ende met deese naervolgende stemmen versien.

1. Een groot praestant spreekende op sestien voet ende staende in het gesichte.
2. Een groote Octave spreekende op acht voeten.
3. Een Basuyn bass, spreekende op sestien voet.
4. Een groote mixtuur spreekende mede op sestien voet.
5. Een Cornetten Bass spreekende op twee voeten.

Welcke werck soo structuur, secreet Laeden, registeren, clavieren ende regierungen als anders daertoe gehoorende, alle hijr boven niet genoempt, hij sal leveren, sonder eenige faute, soo wel int' accort als veerdich aensprecken van de pijpen, alles naer Ordeel van ervaerene Organisten ende Orgelmaeckers daertoe geroepen ende van oer Ed. ontboden, voor die Summa van vieffendartich hondert gl. in naervolgende termijnen te betalen.

Als hij die werckkluyden bij der hant heeft, waermede hij 't selve wil aenvangen, sal hem gegeven worden het eerste

500.gl

Als die Structuur indie kercke opgericht is, tweede

500.gl.

Als die Laeden daer in gebracht sijn ende men begint te speelen 't Darde

1000.,gl.

Als het gansche werck veerdich ende bij onpartijdigen Organisten ende Orgelmaeckers voor goet opgenoomen is t, vierde

1000.gl.

Noch sal hij gehouden sijn een jaer lanck het selve werck te onderhouden, ende alsdan wederom van nieuws overstemmen, ende

Ende indien het mochte geboeren dat den aennemmer als dan op een ander plaetse mochte sijn, ende van daer onder groote kosten niet conde herwaerts coomen om die overstemminge te doen, sal hem naer goetduncken van oer Ed. een redelicx daer voor toegekent ende toeglecht worden.

Wijders is mede geconditioniert dat hij geene andere wercken soo van Orgeln als Clavesimbelen ende dit geijcke sal mogen aanneemen voor ende alear dit werck geheel veerdich ende gemaect is.

Hieruit kunnen wij concludereno dat het overgebleven deel van het oude orgel werd opgeruimd en dat Bader een bij het reeds aanwezige rugwerk passend manuaal (hoofdwerk) en pedaal heeft gemaakt. Of Bader de kas zelf heeft gemaakt of heeft uitbesteed aan Otto Voet of een andere schrijnwerker, is een vraag die niet beantwoord kan worden. Wat de dispositie betreft zij nog vermeld, dat de uitdrukking dardehalf betekent: twee en een half. De toevoeging 16 voet bij de pedaalmixtuur lijkt een vergissing. Daar het bedoelde stuk niet is ondertekend kan men zich de vraag stellen of in een definitief contract nog wijzigingen in het project zijn aangebracht.

In 1677 plaatst een zekere Jan Speltman een "nieuw register genaemt Voxhumana" in het orgel.

In de 18de eeuw hebben Joost Derck Jalinck en Johan Gustav Schilling aan het orgel gewerkt. Jalinck, die vaak van woonplaats veranderde is de bouwer van het orgel, dat zich thans in Westervoort bevindt. Ook van Schilling, organist en orgelmaker te Deventer, bestaat nog een orgel. Dit is later in Beekbergen geplaatst.

In zijn beroemde boek "Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen" uit 1774 geeft Joachim Hess de volgende dispositie van het Zutphense orgel:

M a n u a a l	R u g p o s i t i e f	P e d a a l
Praestant 8 v.	Holpyp 8 v.	Praestant 16 v.
Quintad. 16 –	Quintad 8 –	Octaav 8 –
Holpyp 8 –	Praestant 4 –	Mixtuur
Octaav 4 –	(Gemshoorn 4 –)	Bazuin 16 v.
Echo 4 –	Octaav 2 –	Basson 8 –
Quint 3 –	Quint 3 –	
Mixtuur	Quint 1 ¹ / ₂ –	
Sexquialtra	Mixtuur	
Trompet 8 v.	Sexquialtra	
Voxhum. 8 –	Kromhoorn 8 v.	

Uit deze opgave blijkt, dat de dispositie van manuaal en pedaal sinds de bouw enige niet zeer ingrijpende wijzigingen heeft ondergaan. Dezelfde dispositie vinden we (afgezien van een zetfout) ook in de Boekzaal der geleerde Wereld van 1815. De Kromhoorn is nu een Dulciaan geworden.

In 1813 voldoet het orgel niet meer aan de normen, die de muzikale practijk van die dagen stellen. Het feit dat het orgel langzamerhand aan grondig herstel toe is, wordt door de organist J.Prins aangegrepen, om te pleiten voor een flinke uitbreiding van het instrument; geen onbillijke wens, gezien de grote kerkruijnte. Daarnaast zijn de bemoeienissen van de Utrechtse Domorganist Frederik Nieuwenhuysen, die als adviseur optrad, van betekenis geweest. Nadat eerst de orgelmaker Abraham Meere uit Utrecht een plan tot herstel en uitbreiding had ingediend, komt men in contact met de Groninger orgelmaker Johann Wilhelmus .Timpe, die met veel verder gaande voorstellen komt:: o.m. zouden de oude springladen, die Meere nog wilde handhaven, verdwijnen. Het plan wordt enige malen gewijzigd. Tenslotte blijkt bij de ingebruikneming op 31 juli 1815 de volgende dispositie te zijn ontstaan (ontleend aan bovengenoemd Boekzaal-bericht)

H o o f d m a n u a a l

Prestant	8 voet.
Quintadeen	16 –
Baarpijp	8 –
Holpijp	8 –
Fluit	4 –
Octaaf	4 –
Octaaf	2 –
Quint	3 –
Mixtuur 4,5 en 6 sterk	
Cornet 3 sterk discant	
Fagot,	16 voet.
Trompet	8 –

R u g p o s i t i e f

Prestant	4 voet
Holpijp	8 –
Quintadeen	8 –
Fluit	4 –
Octaaf	2 –
Flageolet	1 –
Quit	3 –
Quint	1 ¹ / ₂ –
Mixtuur 3,4 en 5 sterk.	
Haut Bois	8 voet.

B o v e n M a n u a a l

Prestant	8 voet.
Roerfluit	8 –
Viola di Gamba	8 –
Fluit Travers	8 –
discant	
Fluit d' Amour	4 –
Octaaf	4 –
Woudfluit	2 –
Carillon 3 sterk discant.	
Voxhumana	8 voet.

P e d a a l

Prestant	16 voet.
Sub bas	16 –
Gedackt	8 –
Octaaf	8 –
Octaaf	4 –
Bazuin	16 –
Trompet	8 –
Trompet	4 –

Handclavieren C-f", pedaal C-d', vier koppelingen, twee tremulanten, vier afsluitingen.

Waaruit bestaan nu de door Timpe uitgevoerde veranderingen? In de eerste plaats blijkt dat het orgel is overgeplaatst naar de koorzijde der kerk, architectonisch en orgelbouwtechnisch een slecht gekozen plaats. Gedurende de gehele 19de eeuw waren er klachten over tocht ten nadele van de gezondheid van de organist en de houdbaarheid der stemming van het instrument. Timpe heeft op de volgende wijze het nieuwe bovenwerk kunnen plaatsen. Het rugwerk bleef in de oude balustrade (die mee verhuisde) gehandhaafd. De hoofdorgelkas werd verhoogd door deze te plaatsen op een nieuwe onderkas; de boog boven het het middelste pijpenveld van het hoofdmanuaal vormde vroeger de omlijsting van de klaviatuur. Achter het vroegere hoofdwerkfront kwam nu het nieuwe bovenwerk. Omtrent de vroegere plaats der pedaaltorens bestaat geen zekerheid. Timpe vernieuwde voorts het gehele technische gedeelte van het orgel, inclusief de windladen. Daardoor konden met name manuaal en pedaal worden uitgebreid, uiteraard door ook de kas dieper te maken. Vier oude balgen bleven gehandhaafd. De stemming van het orgel werd ca een halve toon verlaagd, door, alle pijpwerk op, de lade een plaats op te schuiven. In tegenstelling tot vroeger kwamen er nu ook cancellen voor Cis. Alle hoeden der gedekten werden beweegbaar gemaakt en een gelijkzwevende stemming werd aangebracht.

In het rapport dat Nieuwenhysen en Prins schreven, is sprake van enige critiek. De Viola di Gamba voldoet niet. De stemming is niet goed gelijkzwevend en de capaciteit van de windvoorziening onvoldoende.

In 1827 voert H.B.Lohman te Zutphen namens de firma N.A. Lohman & Zonen, Groningen enige werkzaamheden uit: vervanging van Timpes Viola di Gamba door een nieuwe, herintonatie, bijplaatsen van een vijfde balg, juist de punten, genoemd in het keuringsrapport uit 1815. Lohman bouwde in diezelfde tijd het Broederenkerk orgel in Zutphen op. Timpes Gamba werd geplaatst in het Broederenkerkorgel.

In 1834 volgde een restauratie door J.Bätz & Co, Utrecht, gedurende de rest van de 19de eeuw is het orgel in onderhoud bij o.m. C.F.A.Naber, Deventer, H.G. Holtgräve, Deventer en J.F. Witte. Utrecht.

In 1888 publiceert Martin Boltes de dispositie van het orgel. Deze blijkt practisch gelijkkluidend te zijn aan die uit 1815.

1906 is een belangrijk jaar in de geschiedenis van het orgel. Dan verplaatsen de orgelmakers Spit & Co te 's-Gravenhage het orgel naar de Westzijde van de kerk v66r de toren (niet in de toren, zoals in de- 15de eeuw). Dit geschiedde in het kader van de toenmalige kerkrestauratie. Ook, de fraaie renaissance balustrade ging weer mee. Spit vevrving de Mixtuur (Manuaal) en Lohmans Viola di Gamba door nieuwe registers van die naam. De Carillon moest het veld ruimen voor een Céleste. De Quintadeen (Rugwerk) werd omgebouwd tot Bourdon. Tenslotte werd het gehele tongwerkenbestand van het orgel bij deze gelegenheid vernieuwd. Grote open labiaalpijpen kregen expressions.

In 1936 en 1956 volgden verdere veranderingen door Sanders, Utrecht.

In 1976 onderging het groot manuaal een restauratie, uitgevoerd door- K.B.Blank, Herwijnen. Korte tijd daarna vonden nog enige verplaatsingen van tongwerken plaats. Voor bijzonderheden zij verwezen naar de dispositie Het orgel heeft thans een temperatuur naar Werckmeister

Bij de laatste werkzaamheden kwam aan het licht, dat veel registers, die tot nu toe aan Baeder zijn toegeschreven oudere

elementen bevatten. In het rugwerk bevindt zich pijpenmateriaal, dat, gezien de factuur, aan Jalinck moet worden toegeschreven. Daar een volledige inventarisatie van al dit materiaal nog niet heeft plaatsgevonden, volstaan wij in de datering bij de dispositie met het vermelden van het woord "oud", indien het een register betreft, dat v66r 1813 aanwezig was.

Het oude pijpwerk, dat zeer solide gemaakt is, vormt nog steeds de kern van dit orgel en bepaalt in de eerste plaats de klankschoonheid ervan. Ondanks de deelrestauratie, die het orgel onlangs onderging zou de klankwerking van het hoofdmanuaal aanzienlijk beter zijn, als de opstelling van v66r 1813 hersteld zou worden. Ook van Timpe zijn nog een aantal fraaie stemmen aanwezig. De later aangebrachte fabriekstongwerken zijn in hun soort goed van klank, zoals in de koraalfantasie van Buxtehude op de plaat valt te beluisteren.

Dispositie anno 1982 (Hierbij is de volgorde der stemmen conform de opstelling van het pijpwerk op de laden):

G r o o t m a n u a a l	B o v e n m a n u a a l
Praestant 8 vt (1815)	Praestant 8 vt (oud)
Quintadeen 16 vt (oud)	Roerfluit 8 vt (1815)
Baarpijp 8 vt (1815)	Viola di Gamba 8 vt (1906)
Cornet 4 sterk (1815)	Octaaf 4 vt (1815)
Holpijp 8 vt (oud, geheel metaal)	Nasard 2 2/3 vt (1956)
Fluit 4 vt (oud conisch open, voor 1813 op het rugwerk)	Fluit d'amour 4 vt (1815, gedekt op enige pijpen na)
Octaaf 4 vt (oud)	Scherp 3 sterk (1956)
Quint 3 vt (oud)	Woudfluit 2 vt (1815)
Mixtuur 4,5,6 sterk (1976)	Dulciaan 8 vt (1956)
Clarinet 8 vt (1906 bevond zich 1906-1982 op het rugwerk)	
Trompet 8 vt (1906)	

R u g w e r k	P e d a a l
Praestant 4 vt (oud)	Praestant 16 vt (oud)
Holpijp 8 vt (oud)	Subbas 16 vt (1815)
Bourdon 8 vt (oud, omgebouwde Quintadeen)	Octaaf 8 vt (oud)
Fluit 4 vt (oud, gedekt op 4 pijpen na)	Gedackt 8 vt (1815)
Quint 3 vt (oud)	Octaaf 4 vt (1815)
Octaaf 2 vt (oud)	Bazuin 16 vt (1906)
Quint 11/2 vt (oud, conisch)	Trompet 8 vt (1906)
Mixtuur 3,4,5 sterk (oud)	Trompet 4 vt (1906)
Flageolet 1 vt (1815)	

Dulciaan 8 vt (Sanders, uit Broederenkerk afkomstig)

Vier afsluitingen, twee manuaalkoppels (gescheiden voor bas en discant), pedaalkoppel,

Tremulant gehele werk, Tremulant Bovenwerk. Uitloop des wints, 9 loze knoppen voor de symmetrie

Een zinken Fagot 16 vt uit 1906 bevindt zich nog bij het orgel.

Manuaalomvang C-f", pedaal C-d'

Alle laden zijn sleepladen uit 1815. Mechaniek 1815/1906. Klavieren uit 1906,

Vier oude balgen en één balg van Lohman (1827).

De tekst is samengesteld door Drs J.F. van Os, Aalten, aan de hand van archiefonderzoek, enige waarnemingen ter plaatse en de volgende literatuur:

J.Hess, Dispositiën der merkwaardigste Kerk Orgelen, Gouda 1774, p. 83 ,

Boekzaal der geleerde wereld, Amsterdam, jaargang 1815, 2de deel, p. 215.

M.Boltes, Het orgel in de Groot- of St.Walburgskerk te Zutphen in "Het Orgel", 3de jaargang nr 4, Rotterdam, 1888.

J.Gimberg, Het orgel der St.Walburgskerk te Zutphen, Bijdragen en Mededelingen van Gelre XXIX, 1926, p. 96 - 102.

Dr M.A.Vente, Het orgel in de Grote Kerk te Zutphen, Zutphen 1966.